

Kaponya Zoltán

Az „emigráns” és a Harmadik Birodalom

Thomas Mann száműzetésének első négy éve

Adolf Hitler birodalmi kancellárrá való kinevezése 1933. január 30-án gyökerestül forgatta fel Németország életét – túlzás nélkül állíthatjuk – szinte minden területen. Néhány nap elteltével, február 11-én még Thomas Mann sem gondolta volna, hogy megkezdett európai előadókörútja élete végéig tartó száműzetésének nyitánya lesz. A Nobel-díjas író négy év elteltével korábbi konzervatív álláspontját feladva harcos humanistává lépett elő, a háború végéig folytatva „keresztes hadjáratát” a Németországot rabiga alatt tartó náci rezsim ellen. Amerikai éveit tucatnyi előadásával és cikkével próbálta tudatni a világgal: a németiséget nem lehet vezéreivel és azok gonosz céljaival azonosítani.

Pedig az elszánt antifasiszta magatartásra négy évet kellett várni. Ennyi idő szükségeltetett hozzá, hogy Thomas Mann nyíltan állást foglaljon a Harmadik Birodalom ellen és tevékeny részt vállaljon az emigráns írók mozgalmában. Miért kellett ilyen sokat várnia arra, hogy ő, a világhírű német író, a németiség XX. századi analitikusa ilyen nehezen vegye rá magát a nyilvános véleménynyilvánításra? Vajon mi volt az oka, hogy a József-regény alkotásával indokolta távolmaradását a politikától? Nyilvánvalóan várt egy olyan horderejű birodalmi intézkedésre, amely legitimálja az ő nyilvános lépését, amit aztán Eduard Korrodinak írt nyílt levelével sikerült „kiprovokálnia”. A *Német irodalom az emigráció tükrében (Deutsche Literatur im Emigrantenspiegel)* című írásra – amelyben Korrodi magát Thomas Mannt is megemlíti – adott válasz volt a náci birodalom indítéka Mann német állampolgárságának megvonására és ebből kifolyólag németiségének „megkérdőjelezésére”. Ezután felgyorsultak az események: a bonni egyetem dékánja 1936 decemberében értesíti Thomas Mannt az egyetemi tanács döntéséről, miszerint német állampolgárságának megvonása a díszdoktori fokozat visszavonását is jelenti. A válasz nem várat sokat magára: 1937 januárjában Thomas Mann nyílt levelet fogalmaz (*A Bonni Egyetem Bölcsészeti Dékánjának. – Briefwechsel mit Bonn*) a nyilvánosság felé, amely egyfajta magyarázat a négy év hallgatásra, magában hordozva a szerző üzenetét: ezennel kész szembeszállni a Harmadik Birodalommal, és lándzsát törni a német emigráció mellett.

Az út a nyilvános állásfoglalásig azonban nem volt ilyen egyenes. Az emigráció első évében Thomas Mann életének talán legnagyobb dilemmájával találta szembe magát: ha fellép a birodalom ellen, az lehetetlenné teszi a József-regény megjelenését, ami által elveszíti kapcsolatát német olvasóközönségével. Eme félelmének ad hangot a bonni levélben is: „Könyveim, mondtam magamban, németeknek íródtak, elsősorban nekik; a »világ«-ot és annak érdeklődését mindig csak örvendetes véletlennek tekintetem. Ezek a könyvek a nemzet és az író kölcsönös nevelői kapcsolatának termékei, s olyan feltételekre számítnak, amelyeket magam segítettem megteremteni Németországban. Megőrzésére méltó gyengéd kapcsolatok ezek, amelyek otromba széttépését nem engedhetjük meg a politikának.” (MANN 1970a, 389–396.) Saját gyermekei, az

emigráció aktív fasisztaellenes harcosai azonban állandó nyomás alatt tartják apjukat, kérlelve őt a színvallásra a birodalom ellen. Igazi fausti vívódás ez (*Az én keblemben – ah! – két lélek él, / És el akarnak szakadni egymástól.*), amely évekig kínozza az író.

Több mint hetven év távlatából arra a következtetésre jut az ember, hogy Thomas Mann helyzetét a Harmadik Birodalom „nagyban megkönnyítette” volna, ha azonnal megfosztja őt német állampolgárságától, okot adva ezzel az azonnali reakcióra. De a náci vezetés nem tette, nem tehette meg ezt a „szívességet” az írónak, hiszen egészen a Korrodinak írt válaszig ő sem tett semmi birodalomelleneset. Hogy az ominózus levél után Thomas Manntól mégis megvonták állampolgárságát, egyedül Reinhard Heydrich kitartó erőfeszítéseinek köszönhető, aki 1936-ban Heinrich Himmler helyetteseként személyesen terjesztette Adolf Hitler elé az emigráns ügyét. Valamilyen érthetetlen okból Heydrich volt az egyetlen magas beosztású náci vezető, aki személyes ügynek tekintette Thomas Mann eltávolítását a Harmadik Birodalomból. A müncheni rendőrség dokumentációjából kiderül, hogy már 1925-től dossziét vezettek a *Varázshegy* szerzőjének aktív politikai tevékenységéről, amelyben az író a „nemzeti mozgalom ellenségeként és a marxista ideológia híveként” aposztrofálták, ami elég indokot szolgáltatott Heydrich számára, hogy ellene elfogatóparancsot adasson ki. Visszaolvasva a bonni levél sorait, nem is tűnik elképzelhetetlennek a szerző megjegyzése, hogy „[...] ha Németországban maradtam vagy oda visszatértem volna, valószínűleg nem lennék már életben” (uo. 390).

Thomas Mann és a Harmadik Birodalom viszonya több szempontból is figyelemre méltó, különösen a svájci emigráció első négy évében. Szembeötlő a hirtelen távolmaradás a politikától, az elcsendesülés, a „közöny tettetése”. Joggal vetődik fel a kérdés: hova tűnt az a személy, aki 1930-tól, a *Német beszéd (Deutsche Ansprache)* című műtől kezdve egészen a hatalomátvételig fáradhatatlanul figyelmezteti a népet a nemzetiszocialista veszélyre? Érthetetlennek tűnik, hogy volt képes Thomas Mann annyi évi „politizálás” után egyik napról a másikra hallgatásba burkolózni. Alkalma pedig lehetett volna bőven, hogy véleményét még 1933-ban kifejtthesse. Az eleinte ártalmatlannak tűnő Wagner esszé (*Richard Wagner szenvedése és nagysága – Leiden und Größe Richard Wagners*) felolvasását február 10-én még különösebb visszhang nélkül tarthatta meg Münchenben, később azonban pontosan ez a mű szerzett oly kínos pillanatokat alkotója számára. Április 18-án München jeles kultúrsemélyiségei, többek között Richard Strauss, Hans Knappertsbusch és Olaf Gulbransson a *Richard Wagner város tiltakozása (Protest der Richard-Wagner-Stadt-München)* című pamfletben tiltakoznak a szerző Wagner-kritikája ellen. Persze nem csak az „esztétizáló sznob” Wagnerről alkotott szokatlan képe – miszerint a zeneszerző egy zseniális dilettáns, akit Gottfried Keller „frizörnek és sarlatánnak” nevezett – zavarja az említett úriembereket, sokkal inkább Thomas Mann politikai nézetváltása, miszerint „korábbi nemzeti gondolkodásmódját feladva egy kozmopolita-demokrata felfogás” felé fordult. A komponista Hans Pfitzner, aki szintén a tiltakozás kezdeményezői között volt, kissé „szabad szájú” írásában (*Tüntetésül Thomas Mann Wagner-beszéde ellen – Zur Kundgebung gegen die Wagner-Rede Thomas Manns*) is elégedetlenségét fejezi ki, amit Thomas Mann nyílt kihívásnak tekint, és egy tizenöt oldalas válaszlevelet fogalmaz *Válasz Hans Pfitznernek (Antwort an Hans Pfitzner)* címmel. Ebben az írásában foglal először állást a Harmadik Birodalom ellen, amióta elhagyta Németországot és a náci hatalomra jutottak. Az egész nemzetiszocializmus gonosz szellemét támadja ez a kritika, habár – tudatos stratégia eredményeképpen – árnyalt utalásokkal, félreérthető párhuzamokkal. Hogy

milyen hatása lehetett volna a Pfitznerhez írt válaszevélnek 1933-ban, már sajnos nem tudhatjuk meg. A levelet Thomas Mann nem jelentette meg, az első közreadás a szerző halála után majdnem húsz évig (1974) váratott magára.

A válaszevél megjelenése viszont – ugyancsak mai szemmel vizsgálva – kétség kívül sok kellemetlenségtől szabadította volna meg Thomas Mannt. Mint korábban utaltam rá, az első négy svájci évben Mann kiadója (Bermann Fischer) és gyermekei (Klaus és Erika) gyözködéselei között őrlődött. Fischer, aki könyvkiadója székhelyét még Németországban tudhatta, tudatosan tartotta távol íróját az emigráns lapoktól és a *Querido Kiadótól*, tekintettel a megjelenés előtt álló József-regény kecsgetető bevételeire Németországban. És Thomas Mann, ha nem is minden ellenkezés nélkül, de megfogadta kiadója – és egyben kenyéradója – tanácsát, és lemondta a *Sammlung* című folyóiratban beharangozott közreműködését. Még a nevét is törölte a szerzők sorából. A *Sammlungot* fia, Klaus Mann szerkesztette, akinek elkeseredettsége a történetek után érthető volt. A legidősebb Mann gyermek, a szókimondó Erika apjához írott leveleiből megtudhatjuk, milyen konfliktusokhoz vezetett a családfő tette. Erika január 26-án levelében apja fejére olvasta, hogy vonakodó magatartásával többet ártott Klausnak és a *Sammlungnak*, mint bármely náci idiotizmusával árthatott volna.

Mint látható, az 1933–1937 közötti, megpróbáltatásokkal teli időszak első éve komoly dezorientációt és döntésképtelenséget eredményezett. Kritikusan, elutasítóan viszonyult Thomas Mann a Hitler-rezsimhez, viszont a gondolattal, hogy hazáját el kell hagynia, nem volt képes megbékélni. Ez a megoldhatatlan konfliktus az, ami magyarázat lehet ambivalens viszonyára a hitleri Németországhoz. Borge Kristiansen tanulmányában (*A rossz lelkiismeretű történelmi fatalista. Thomas Mann és a nemzeti-szocializmus. – Geschichtsfatalist mit schlechtem Gewissen. Thomas Mann und der Nationalsozialismus.*) meglepő módon magyarázza Thomas Mann eme bizonytalan viselkedését a Harmadik Birodalommal szemben. Kristiansen szerint a művész történelmi fatalizmusa az – amire naplőbejegyzései alapján következtet –, amelynek eredménye ez a lelki teher, az állandó vívódás „tenni-akarás” és „tenni-képtelenség” között. Az elmélet lényege Mann azon felismerése, hogy a demokrácia és a liberalizmus már „eljátszották a történelmi szerepüket”, és valami újnak kell a politika porondjára lépnie. Eme történelmi fatalizmus pedig nem másból, mint Thomas Mann konzervatívizmusából táplálkozik, ami végső soron oda vezet Kristiansen szerint, hogy az egyes naplőbejegyzések 1933-ból megpróbálják a nemzetiszocializmust pozitívan is beállítani. Talán ebből kifolyólag kilépése a Porosz Akadémiából és a müncheni Rotary Clubból röviddel Hitler beiktatása után nem tekinthető egyértelmű politikai demonstrációnak, sokkal inkább kísérletek egy politikailag semleges pozíció elfoglalására, mint azt Schillingnek, az akadémia elnökének küldött levelében kifejti: „Ich habe nicht im Geringsten die Absicht, gegen die Regierung zu wirken [...]” (A legkevésbé sem áll szándékomban a kormányzat ellen cselekedni [...]) (KRISTIANSEN 1990, 95–117).

Ha nem is könnyen, de sikerült négy évig a függetlenség látszatát fenntartani. Hogy a felszín alatt milyen viharok dúltak mind a családban, mind Thomas Mann lelkében, arról már esett szó. A Korrodihoz írott levél utolsó passzusában viszont már a harcos emigráns szól meg. Ezen sorok sokkal inkább a birodalomnak és a náci vezetésnek, mint a címzettnek, szólnak: „Az a mélységes, naponként ezernyi emberi, morális és esztétikai részletmegfigyelésből és -benyomásból táplálkozó és szilárduló meggyőződés, hogy a mostani német uralomból semmiféle jó nem származhat, sem Németország, sem a világ számára – ez a meggyőződés késztetett arra, hogy kerüljem azt az

országot, amelynek szellemi hagyományaiban mélyebben gyökeredzem, mint azok, akik három esztendő óta ingadoznak, merjék-e az egész világ színe láttára megtagadni tőlem a németiséget.” (MANN 1970b, 371–376.) És a nácik merték...

A levél lezárása egy idézet. Mindössze hat sor, melyeket Thomas Mann évekig hurocolt magával, és végre elérkezettnek látta az időt, hogy általuk zárjon le egy korszakot, amely egyben egy újnak az eljövételét is jelentette. A sorok August von Platen-től származnak:

De az, kinek a Rossztól lelke mélye
Irtózik, fut honából inkább, mintsem
Életét hajlongó szolgahadban élje.
Sokkalta jobb is, ha hazája nincsen,
Mint hogy egy gyermek-nációban érje
A csőcselék vakdűhe rabbilincsben. (Uo.)

A Korrodi-levélben azonban Thomas Mann csak a „meggyőződést” nevezte meg okként a távolmaradásra, a Németországgal való szakításra. Az emigráció kezdeti politikai passzivitásának a magyarázatával egészen a bonni levélig adós maradt a szerző, ahol a következőképpen vet számot az „áldozatról” valamint annak okáról olvasói és az utónemzedék előtt: „Igaz, a mai hatalmasok dühét nem az utolsó négy esztendőben kezdtem kivívni távolmaradásommal, irtózatom elfojthatatlan megnyilatkozásaival. Már sokkal régebben megtettem ezt, és meg kellett tennem, mert korábban láttam, ki és mi kerül itt felszínre, mint a ma kétségbe esett német polgárság. Mikor aztán Németország valóban kezük közé esett, hallgatni szándékoztam; azt hittem, hogy az áldozatokkal, amelyeket hoztam volt, megszereztem a hallgatás jogát, amely lehetségessé tenne egy számomra fontos dolgot: hogy érintkezésben maradjak az én otthoni német közönséggel.” (Uo. 391.)

Mint az előbbi rövid bemutatásból kítűnik, a Harmadik Birodalom viszonya Thomas Mannhoz, illetve az író magatartása a náci rezsimmel szemben több szempontból is összetett. Hogy a náciknak felróhatja-e az utókor, hogy kiközösítették Thomas Mannt – mert felvilágosult patrióta volt, nem pedig elfogult nacionalista –, nem lehet kérdéses. Az író magatartása viszont annál inkább: vajon abban reménykedett négy évig, hogy az ország, amelyik kiteszította őt magából, újra befogadja, ha nem provokálja annak vezetőit? Ez lehetett az az elképzelés, amely őt a hallgatásra készítette és elhittette vele, hogy az antifasiszta tevékenységektől való elszigeteltség célhoz vezethet? Talán soha nem tudjuk meg. Talán soha nem értjük, vagy nem érthetjük meg. Egy borzalmas kor, egy embertelen politikai rendszer állította választás elé a művészt, aki szüntelenül kereste a helyes utat. És négy év után meg is találta...

IRODALOM

- KRISTIANSEN, Borge 1990. Geschichtsfatalist mit schlechtem Gewissen. Thomas Mann und der Nationalsozialismus. In Eckhard Heftrich (Hrsg.) *Thomas Mann Jahrbuch*. 3. Bd. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- MANN, Thomas 1970a. A Bonni Egyetem Bölcsészkarai Dékánjának. Ford.: Komlós Aladár. In *Thomas Mann művei. Válogatott levelek. 12. kötet*. Budapest: Magyar Helikon.
- MANN, Thomas 1970b. Eduard Korrodinak. Ford.: Soltész Gáspár. In *Thomas Mann művei. Válogatott levelek. 12. kötet*. Budapest: Magyar Helikon.